

І.Г. Саєвич,

Київський університет імені Бориса Грінченка

КЛЮЧОВІ КОНЦЕПТИ КУЛЬТУРИ: КРИТЕРІЇ ВИОКРЕМЛЕННЯ

Культурний концепт як ментальне утворення, що відбиває особливості відчуття та логіку пізнання світу певним етносом, є основним об'єктом лінгвокультурологічних досліджень. Відмінність між когнітивним і культурним концептом вбачають у наявності ціннісного компоненту, який виокремлюють у структурі останнього поряд з образною і поняттєвою складовими. Аксиологічну маркованість культурного концепту вважають визначальною рисою більшість дослідників, що зосереджені на з'ясуванні національно-культурної своєрідності мовних і концептуальних картин світу (зокрема А. Вежбицька, С.Г. Воркачов, І.О. Голубовська, В.І. Карасик, О.П. Левченко, В.М. Манакін, Г.Г. Слишкін, М.В. Пименова, А.М. Приходько та ін.). До того ж, на відміну від когнітивістів, які уможливають розгляд концептів потенційних, не об'єктивованих у мові етносу, обов'язковою умовою кваліфікації ментальної сутності як культурного концепту лінгвокультурологи вважають її вербалізацію, репрезентацію мовним знаком. Саме об'єктивація у мові певної сукупності знань, уявлень, почувань є показником ціннісного відношення етносу до культурного феномену.

Акцентування уваги на ціннісній складовій, на найвищих досягненнях духу, що сприяють розвитку людини, покладено в основу аксиологічного підходу до визначення суті культури. Цінності, як і культуру загалом, умовно поділяють на матеріальні, так звані «матеріальні блага» (житло, одяг, продукти харчування тощо) і духовні, або «духовні блага» (тріади «істина — добро — краса», «віра — надія — любов» та інші філософські, релігійні і художні цінності). Слід, однак, мати на увазі, що всі цінності є різновидами смислів і найчастіше виражаються як ідеали і норми, що формують основу аксиологічної картини світу певного етносу.

На ціннісній складовій як маркері «ключових слів», тобто значущих, показових для певної культури мовних одиниць, таких, що уможливають опис певної національної культури у зіставному аспекті, наголошує А. Вежбицька. Критерії, які запропонувала дослідниця для визначення певного слова як «ключового»,

стали аксіоматичними у сучасній лінгвокультурології. Потенційне «ключове слово» повинно відповідати умовам загальнозживаності, частотності вживання у певній семантичній сфері, наявності значної кількості фразеологізмів з цим словом, широкого використання у прислів'ях, висловах, популярних піснях, назвах книжок тощо [1, 36]. Окрім зазначених А. Вежбицькою, суттєвими, на наш погляд, є критерії об'єктивації слів-концептів, сформульовані І.О. Голубовською: словникова (культурна) розробленість, висока словотвірна розробленість, облігаторність аксіологічної маркованості [4, 91].

Переліки базових культурних концептів або культурних констант (Ю. Степанов), які пропонуються лінгвокультурологами, мають певні відмінності. Неоднозначне розв'язання цієї проблеми криється у полеміці щодо природи номенів — потенційних культурних концептів. З позиції одних науковців (Ю.С. Степанов, С.Г. Воркачов), статус ключових культурних концептів мають лише абстрактні імена, на думку інших, назви предметних сутностей не повинні вилучатися з цих переліків, адже позначають національно своєрідні культурні реалії.

На переконання В.П. Нерознака, національний концепт може бути виражений лише безеквівалентним словом. Незважаючи на те що безеквівалентна лексика використовується на позначення специфічних для певного етносу явищ матеріальної і духовної культури, суспільного життя, науки і техніки, часто переліки базових культурних концептів ґрунтуються переважно на безеквівалентній референтній лексиці, що репрезентує народну матеріальну культуру. Небезпідставно базовими сферами етнокультури А.М. Приходько визначає національні гастрономічні уподобання (їжа, питво), специфіку устрою домівки, оцінно маркований рослинний і тваринний світ, національний антураж (одяг, танок, пісня, музичний інструмент, сувеніри), особливості дозвілля, специфіку міжособистісних стосунків, орієнтири в життєвому просторі [7]. Відповідно репрезентантами етноспецифічних концептів української культури у різних джерелах названі такі лексичні одиниці: *земля, мати, хата, хліб, доля* (В.І. Кононенко); *хата, вишиванка, стідниця, кожух, тополя, калина, барвінок, гопак, вечорниці, трембіта, бандура, рушник, писанка, кум, начальник, добробут, злагода, борщ, сало, вареники, галушки, узвар, горілка* (А.М. Приходько); *вогонь, дорога, поріг, лава, чоботи* (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко).

Дійсно, більшість зазначених лексем є безеквівалентними, містять у структурі лексичного значення національно-культурну сему, викликають чисельні асоціації з традиційною українською культурою. Однак ці лексеми переважно співвідносяться з матеріальною сферою буття і мають обмежену сферу функціонування: номени, що їх позначають, є ключовими насамперед у фольклорних і художніх текстах класичної літератури, в яких увагу зацентовано на темі селянського світовідчуття і, відповідно, селянського побуту, тобто вони репрезентують народну культуру і є об'єктами дослідження етнолінгвістики. Як відомо, при широкому підході до визначення етнолінгвістики, розробленому М.І. Толстим та його школою, предметом дослідження галузі є увесь «план змісту» культури, що базується на історично значущих даних: «Етнолінгвістика... орієнтує дослідника на розгляд співвідношення і зв'язку мови і духовної культури, мови і народного менталітету, мови і народної творчості, їх взаємозв'язку і різних видів їх кореспонденції» [8, 27]. Притому що етнографічна складова, представлена традиціями, звичаями, своєрідним побутом, специфічними реаліями життя, є однією з визначальних для етнокультури, вона не дає вичерпного уявлення про феномен національної культури, адже заздалегідь обмежується однієї зі сфер парадигми, звертаючись до «живої історії», «живої старовини» без врахування елітарної культури, «третьої» культури, традиційної професійної культури (соціально-діалектної) та ідіолектної (за класифікацією М.І. Толстого).

Об'єктами лінгвокультурологічного аналізу в українському мовознавстві стала і значна кількість абстрактних номенів: *свобода / воля, любов / кохання, доля, душа, серце, краса, радість, багатство, бідність, правда* тощо, хоча до переліку етноспецифічних ці концепти потрапляють рідко і визначаються як загальнокультурні.

На наш погляд, при укладанні переліків ключових концептів культури варто розмежовувати мету і завдання етнолінгвістики і лінгвокультурології, що ґрунтуються на різних типах культури і — відповідно — мають відмінні об'єкти дослідження. При акцентуванні уваги на народній культурі та традиційних реаліях, що визначали онтологічні параметри нації упродовж попередніх століть, ігнорується важлива риса концептуальної картини світу: історичність і змінність. Керуючись методом інтроспекції при визначенні культурних констант лише на підставі своєрідності фольклорної картини світу, дослідники не враховують суттєвих змін, яких

зазнала культура під впливом цивілізації. Саме ознака цивілізаційного виміру є однією з найважливіших при розмежуванні етнолінгвістики і лінгвокультурології. На думку О.О. Селіванової, визначальною рисою, що проводить межу між цими двома галузями мовознавства, є «поширеність дослідницьких інтересів лінгвокультурології не лише на етнічну культуру і її відбитки в мові й мовленні, а на відображення в мові й текстах надбань світової культури, інших культур різних епох, а також субкультур різних угруповань людей у межах етносу та поза його межами» [5, 262].

Вірогідність отриманих результатів, як і будь-які лінгвістичні міркування, мають бути верифікованими. Доцільним, на наш погляд, є залучення тих методів, які з великою мірою достовірності уможливають відтворення доміант мовної свідомості етносу на сучасному зрізі, зокрема широко застосовуваного у психолінгвістиці методу вільного асоціативного експерименту. Укладачі «Славянського асоціативного словаря» Н.В. Уфимцева, Г.О. Черкасова, Ю.М. Караулов і Є.Ф. Тарасов визначають переваги цього методу у формуванні висновків щодо особливостей мовної свідомості людини й етносу та визначенні національно культурних особливостей мовного образу світу: 1) «можливість отримати інформацію про психологічні еквіваленти «семантичних полів» і з'ясувати семантичні зв'язки між словами, що об'єктивно існують у психіці носія мови» [6, 4]; 2) можливість визначити правила сполучуваності слів у мовленнєвій синтагматиці; 3) матеріали асоціативного експерименту можна розглядати як «асоціативний профіль» образів свідомості, специфічний для певної мови і культури [6, 4–5].

За результатами вільного асоціативного експерименту, покладеними в основу зазначеного словника [9], було з'ясовано сукупність мовних одиниць, що перебувають у центрі образу світу росіян, українців, білорусів і болгар, тобто утворюють ядро мовної свідомості цих етносів. Автори здійснили широке дослідження асоціативно-вербальної мережі, при якому з'ясували прямі і зворотні зв'язки, що охопили більше мільйона слововживань. Ядерними для мовної свідомості росіян, українців, білорусів і болгар було названо по 30 лексем, що виявились найчастотнішими реакціями на перелік слів-стимулів. Зокрема ядро мовної свідомості українців складають лексеми *життя, людина, радість, друг, добре, дім, любов, щастя, спокій, гроші, чоловік, кохання, розум, гарний, надія, смерть*,

сила, робота, дитина, світ, великий, погано, краса, товариш, зло, жінка, світло, добрий, праця, дівчина. Для зіставлення, до ядра мовної свідомості росіян входять такі лексичні одиниці: *жизнь, человек, дом, любовь, радость, хорошо, друг, счастье, нет, есть, плохо, свет, деньги, большой, ребенок, мир, я, добро, жить, красивый, смерть, сила, всегда, сильный, много, все, зло, любить, время, день.* У всіх чотирьох вибірках збігаються лексеми *життя, людина, любов, радість, добре, друг, щастя, погано, гроші, великий* — всього 10 (33,3 %) [9].

Лексичні одиниці, що складають ядро мовної свідомості, можемо розглядати як ментальні домінанти, ціннісні орієнтири, репрезентанти ключових концептів культури. Попри те що вони мають значний відсоток номінативних аналогів, у структурі цих концептів та у способах репрезентації дійсності існують розбіжності, що підтверджують чисельні лінгвокультурологічні дослідження.

Говорити про загальнокультурний характер концептуальних універсалій можемо до певної межі. Так, А. Вежицька зазначала, що модель особистості незважаючи на суттєві відмінності у психології етносів є універсальною. Мовою семантичних примітивів, які притаманні всім лінгвокультурам, особистість — це хтось, хто *думає, хоче, почуває, знає, говорить і діє* [2, 384–385]. Етнічна своєрідність насамперед виражається у «культурно зумовлених сценаріях» концептуальних універсалій, тобто коротких реченнях чи їх послідовностях, «за допомогою яких здійснюється спроба віднайти приховані норми культури якогось суспільства «з погляду їх носія» і водночас представити ці норми в термінах спільних для всіх людей понять» [2, 393]. Отже, неписані сценарії щодо того, як залишатися особистістю у межах певної культури, тобто *як думати, як хотіти, як почувати, як говорити*, є певною мірою специфічними для національної культури.

С.Г. Воркачов наголошує на тому, що «ідіоетнічність частково притаманна і концептам-універсаліям, що відрізняються від однієї мовної свідомості до іншої своїм периферійним семантичним складом і способами його ієрархічної організації» [3, 9], а тому поділ культурних концептів на універсальні й етноспецифічні можемо вважати умовним.

Образ світу певного етносу, що базується на цінностях, пріоритетах та специфічних соціальних стереотипах, орієнтує людину в середовищі і є основою мовної картини світу. При визначенні ключових концептів культури необхідно враховувати історичний,

змінний характер концептуальної картини світу етносу порівняно з відносно сталою мовною картиною світу. Переліки потенційних культурних концептів, що часто укладаються на підставі суб'єктивних суджень дослідника, мають бути верифіковані, а тому поряд із критеріями, запропонованими представниками лінгвокультурології, варто звернути увагу на дослідження асоціативно-вербальної мережі та формування ядра мовної свідомості етносу із застосуванням психолінгвістичних методів. Комплексна методика з великою вірогідністю дозволить з'ясувати специфічну для кожної лінгвокультури концептосферу. Звичайно, остаточна мета дослідників повинна полягати не в укладанні переліків «ключових слів», а в тому, щоб, за А. Вежицькою, «ретельне дослідження певної частини таких слів дало можливість сказати щось про певну культуру суттєве і нетривіальне» [1, 37]. Щоправда, така можливість значною мірою залежить від тих орієнтирів, які обрав дослідник.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежицкая. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — 288 с.
2. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежицкая: Пер. с англ. / Отв. ред. М.А. Кронгауз, вступ. ст. Е.В. Падучевой. — М., 1996. — 416 с.
3. Воркачев С.Г. Концепт как «зонтиковый» термин / С.Г. Воркачев // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В.В. Красных. — М. : МАКС Пресс, 2003. — С. 5—12.
4. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу, 2-е вид / І.О. Голубовська — К. : Логос, 2004. — 284 с.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селіванова. — Полтава : Довкілля. — К., 2008. — 712 с.
6. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский / Н.В. Уфимцева, Г.А. Черкасова, Ю.Н. Караулов, Е.Ф. Тарасов. — М. : Ин-т языкознания РАН, 2004. — 800 с.
7. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М. Приходько. — Запоріжжя : Прем'єр, 2008. — 332 с.

8. Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — Изд. 2-е, испр. / Н.И. Толстой. — М.: Индрик, 1995. — 512 с.
9. Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян [Электронный ресурс] // Языковое сознание и образ мира: Сб. научных статей / Отв. ред. Н.В. Уфимцева / Н.В. Уфимцева, 2000. Режим доступа : http://www.iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/4-2.html

Т.И. Свищук,

Белорусский государственный университет

ДЕМОТИВАТОР: ФОРМАТНО-ЖАНРОВАЯ ПЕРСПЕКТИВА

Дискурс-лингвистика сегодня фокусирует внимание на исследованиях новых типов дискурсов и их проявлениях. Особенно эффективно развивается теория и практика политического дискурса. В фокусе ее внимания и так называемые малые жанры, значимость которых, однако, нельзя недооценивать. Таковым малым жанром может быть назван жанр *демотиватор*. Демотиватор, созданный в контексте политического дискурса и является объектом нашего исследования, а предметом исследования выступают его жанрово-форматные характеристики. Работая в лингвистике дискурса, нам важно понять как жанр и формат обуславливают, корректируют и меняют содержания креолизованных текстов в целом на примере отдельного случая (демотиватора). Актуальность выбранного предмета исследования обуславливает тот факт, что рассматривается новый жанр политического дискурса и его реализация в различных форматах, предлагаемых интернет-пространством.

Как понять, что перед нами именно демотиватор?

Демотиватор, в широком смысле, представляет собой креолизованный текст, т. е. такой текст, фактура которого — это единство двух разнородных составляющих — вербальной и невербальной (визуальной). В этой связи демотиватор становится в один ряд с карикатурой, плакатом, граффити и т. д. Однако политический демотиватор, как «явление» дискурса политики, имеет ряд особенностей, свойственных только ему, к которым мы относим:

1) Четкое разграничение визуального и вербального пространства посредством рамки черного цвета